

6. Розробка моделей життєдіяльності в умовах підвищеного ризику внаслідок надзвичайних ситуацій та катастроф: з урахуванням досвіду Чорнобильської катастрофи / [відп. ред.: Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов] // Чорнобиль і соціум. Вип. 9. – К., 2003. – 256 с.

7. Программа создания и развития федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования "Национальный исследовательский ядерный университет "МИФИ" на 2009–2017 годы: утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации № 915-р от 13 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mon.gov.ru/pro/niuhttp://mon.gov.ru/pro/g-mifi.zip>.

8. Про концепцію екологічної освіти в Україні : рішення Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20.12.2001 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 7. – С. 8–12.

УДК 332.146

Н. І. ПАЛЯНИЧКО

Національна академія аграрних наук України

ІНВЕСТИЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ИНВЕСТИЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ

INVESTMENT IN THE SUSTAINABLE USE OF AGRICULTURAL LAND

Стаття присвячена питанням сталого використання земель сільськогосподарського призначення. Визначено, що цей процес залежить від активізації інвестування в аграрну галузь у сучасних умовах господарювання. Запропоновані перспективні напрями та умови інвестиційної привабливості аграрного сектору України.

Ключові слова: стале використання земель, сільськогосподарські землі, інвестиції, привабливість.

Статья посвящена вопросам устойчивого использования земель сельскохозяйственного назначения. Определено, что этот процесс зависит от активизации инвестирования в аграрную отрасль в современных условиях хозяйствования. Предложены перспективные направления и условия инвестиционной привлекательности аграрного сектора Украины.

Ключевые слова: устойчивое использование земель, сельскохозяйственные земли, инвестиции, привлекательность.

This article is devoted to sustainable use of agricultural lands. It was determined that this process depends on the activation of investing in the agriculture sector in the current economic conditions. Suggested promising directions and conditions of the investment attractiveness of the agrarian sector of Ukraine.

Key words: sustainable land use, land agricultural, investment attractiveness.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Стале використання земель сільськогосподарського призначення залежить від активізації інвестування в аграрну галузь, тобто підприємства, виробництво в яких безпосередньо

пов'язане з інтенсивним використанням землі. Відомо, що тенденції екстенсивного використання земель в умовах нехтування принципами їх охорони спричинили багато складних проблем, зокрема знецінили принципи сталого землекористування, обумовили гіпертрофічне формування структури інвестицій у пріоритетні галузі.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано вирішення проблем. Теоретичні й прикладні аспекти залучення та економічної оцінки інвестицій досліджено в наукових працях відомих учених: А. П. Гайдуцького, В. М. Гейця, М. Я. Дем'яненка, С. М. Кваші, М. І. Кісіля, Г. М. Підлісецького, П. Т. Саблука та інших. Незважаючи на певний науковий доробок, особливості інвестицій як складової забезпечення сталого сільськогосподарського землекористування враховані недостатньо.

Мета статті. Метою статті є вивчення сучасного стану і ролі інвестування аграрного сектору України як складової забезпечення сталого використання земель сільськогосподарського призначення. Досліджується динаміка іноземних інвестицій у сільське господарство, запропоновані напрями і перспективи інвестиційної привабливості аграрного сектору України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У ринкових умовах господарювання для підприємств аграрного сектору економіки України однією з головних проблем є залучення інвестиційних ресурсів. Забезпечення сталого використання земель сільськогосподарського призначення потребує, зокрема, застосування сучасних засобів механізації сільгоспвиробництва. Проте нинішня матеріально-технічна база останнього є надмірно спрацьованою й продовжує високими темпами деградувати. Знос техніки, необхідної для виконання основних технологічних операцій, щорічно істотно випереджає темпи оновлення. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, 90% існуючих зернозбиральних комбайнів і тракторів вичерпали свій технічний ресурс, при цьому фактичні терміни експлуатації більшості основних засобів у 2–2,5 раза більші від нормативних. Знос тракторів перевищує 70, комбайнів – 75–98%. Списання техніки у 10 разів більше, ніж її придбання [3]. Як наслідок, навантаження на працюючу техніку у 3–7 разів перевищують відповідний показник у розвинених країнах. Так, площа ріллі в розрахунку на один трактор в Україні становить 87 га, США – 28, Франції – 14, Німеччині – 5 га, а площа зернових на один зернозбиральний комбайн – відповідно 295, 60, 53 та 50 га. За різними оцінками експертів, тільки через чинник техніки Україна щорічно втрачає від 5 до 15% урожаю. Одночасно з цим застаріла вітчизняна техніка є неекономною за споживанням палива. Через надмірний знос відбувається істотна перевитрата пально-мастильних матеріалів – у середньому до 30%. У 2009 році на пальне і нафтопродукти доводилося майже 16% усіх матеріальних витрат на виробництво сільськогосподарської продукції. Наприклад, у Польщі цей показник дорівнює 8–10%.

Важливим показником рівня потужності сільгоспідприємств є енергозабезпеченість виробництва. Проте недостатність інвестицій, фізичне й моральне зношення наявної сільськогосподарської техніки спричинили

зменшення значення цього показника в розрахунку на 100 га посівної площі (у кінських силах). За даними Державного комітету статистики України, забезпеченість енергетичними потужностями сільськогосподарських підприємств 1995 року становила 517, а 2009 – 271 к.с., тобто знизилася на майже у два рази. Тривале збереження та посилення регресивних тенденцій у процесі відтворення основного капіталу в агросфері – це сигнал для критичного переосмислення стратегій і тактики реформування земельних відносин, переорієнтації економічної політики на посилення уваги до інвестиційних процесів, оскільки стабільна тенденція зниження техніко-технологічної забезпеченості галузі зумовлює надзвичайно низьку еколого-економічну ефективність розвитку агросфери України.

Про глибину інвестиційної кризи і велику інвестиційну ємність аграрного сектору свідчить і структура загальних фінансових витрат у галузі (табл. 1). Так, найбільшу питому вагу 2009 р. у структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції мали матеріальні витрати – 69,3%, тоді як 1990 року значення цього показника було на рівні 49,4%. Зокрема, за вказаний період значно зросли витрати на мінеральні добрива (від 9,0 до 16,2%), нафтопродукти (від 5,1 до 14,1%), оплату послуг і робіт (від 6,7 до 17,3%). Сума амортизації основних засобів, навпаки, значно зменшилася – з 9,8 до 5,8%.

Таблиця 1

Структура витрат на виробництво сільськогосподарської продукції в сільгосппідприємствах, %*

Показник	1990			2009		
	всього	рослин- ництво	тварин- ництво	всього	рослин- ництво	тварин- ництво
Витрати на оплату праці	33,6	35,2	32,3	9,7	9,3	10,7
Відрахування на соціальні заходи	4,2	8,7	0,6	2,9	2,8	3,2
Матеріальні витрати, які враховані в собівартості продукції	49,4	40,9	56,2	69,3	65,5	76,6
У т.ч.:						
насіння	13,7	37,4	х	11,2	17,9	х
корми	52,1	х	82,2	26,3	х	70,4
інша продукція сільського господарства	5,3	7,3	4,1	3,2	0,9	7,1
мінеральні добрива	9,0	24,5	х	16,2	25,8	х
нафтопродукти	5,1	9,9	2,4	14,1	20,1	4,0
електроенергія	1,4	1,3	1,5	2,5	1,6	3,9
паливо	0,7	0,8	0,7	1,7	1,5	2,1
запчастини, ремонтні і будматеріали	6,0	8,4	4,6	7,6	9,4	4,4
оплата послуг і робіт	6,7	10,4	4,5	17,3	22,7	8,2
Амортизація основних засобів	9,8	11,8	8,2	5,8	6,6	4,2
Інші витрати	3,0	3,4	2,7	12,3	15,8	5,3
З них орендна плата за паї:						
земельні	-	-	-	55,5	64,9	х
майнові	-	-	-	0,8	0,7	1,1

* За даними Державного комітету статистики України.

Водночас при формуванні та визначенні збалансованої структури матеріальних потреб сільськогосподарських товаровиробників, ефективних засобів і методів їх найбільш повного задоволення нині необхідно враховувати екологічний аспект використання земель. Інтеграція інтересів екології та економіки сприятиме вирішенню двох взаємопов'язаних проблем: що необхідно для суспільства і що можна взяти у природи. Це завдання слід розв'язувати одночасно при розробленні регіональних програм залучення екологічно спрямованих інвестицій та економічних важелів стимулювання такої інвестиційної діяльності. На жаль, сьогодні на практиці проблеми визначення оптимальних і екологобезпечних варіантів взаємодії природи, суспільства та агропромислового виробництва, управління землекористуванням вирішуються окремо або тільки одна – що необхідно та як його взяти з найменшими затратами.

Єдиним вирішенням окреслених проблем є перебудова виробничо-технічної бази галузі, активізація процесів заміни фізично зношеної та морально застарілої техніки, що дасть змогу значно збільшити обсяги й ефективність виробництва екологічно чистої продукції. Проте сьогодні очевидним є те, що фінансових можливостей сільгосппідприємств та існуючої державної підтримки замало для забезпечення сталого використання земель сільськогосподарського призначення. Так, аграрний сектор України потребує 250 млрд. грн. капіталовкладень для оновлення основних засобів виробництва. Їх необхідно інвестувати в сільське господарство протягом найближчих 4–5 років. Крім того, для забезпечення нормальної роботи галузі рослинництва потрібно 57 млрд., тваринництва – 43 млрд. грн. у рік.

За даними Державного комітету статистики України, 2010 р. суб'єктами господарювання за рахунок усіх джерел фінансування в сільське господарство, мисливство, лісове господарство вкладено 12,2 млрд. грн. інвестицій в основний капітал, що на 16,5% менше, ніж 2009 р. Питома вага інвестицій у зазначені види економічної діяльності становила 7,1% від загальнодержавного обсягу інвестицій в основний капітал (2009 р. – 6,2%). За рахунок коштів державного бюджету освоєно 284 млн. грн., що становить 2,3% інвестицій в основний капітал у цей вид діяльності. Слід зазначити, що вагому частку інвестицій у сільське господарство, мисливство, лісове господарство освоєно у рослинництві – 68,2%.

Головним джерелом внутрішніх інвестицій є прибуток. Проте в агропромисловому виробництві спостерігається тенденція скорочення обсягів фінансових ресурсів у господарствах усіх форм власності. Внаслідок цього сформований ресурсний потенціал галузі з кожним роком вичерпується. Гострі економічні проблеми не дають можливості ні державі, ні окремим природокористувачам підвищити ефективність використання, відтворення та охорони земельних ресурсів. Таким чином, необхідно значно збільшити ефективність виробництва, що неможливо без великих вкладень капіталу.

Сьогодні фінансово-кредитні установи не зацікавлені у здійсненні інвестиційних операцій у сільському господарстві, оскільки процес створення

фондового ринку практично не охоплює аграрну сферу, система амортизації не створює умови для простого відтворення основних засобів, не розроблений механізм забезпечення та підтримки інвестицій в оборотний капітал [1, с. 354].

Світовий досвід показує, що для стабільного економічного зростання інвестиції повинні бути на рівні 19–25% ВВП. За таких умов без масштабного залучення іноземного капіталу стають неможливими не тільки економічне зростання, а й економічна стабілізація [2, с. 52], а отже, й екологічно безпечне землекористування. На думку вчених Національної академії аграрних наук України, повинні додатково залучатися кошти міжнародних валютних інвестицій зі Світового банку, Міжнародного валютного фонду та Європейського банку реконструкції і розвитку під державні гарантії для кредитування села, можливо також приватних інвестиційних фондів під гарантії уряду.

Важливе значення має те, наскільки аграрний сектор України є привабливим для сучасного іноземного інвестування з погляду ступеня розвитку потенціалу агропромислового виробництва [3, с. 60].

У розвиток підприємств сільського господарства за станом на 1 січня 2011 р. вкладено 831,1 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій (наростаючим підсумком з початку інвестування). Приріст обсягу іноземного капіталу в галузь протягом 2004–2010 рр. становив 631,4 млн. дол. США, або збільшився у 4,2 раза. Однак частка його в загальній структурі іноземних вливань залишається досить мізерною – на рівні 1,9% за станом на 01.01.2011 і має тенденцію до зниження (табл. 2), що неадекватно загальному вкладу аграрного сектору в економіку країни.

Природою аграрної галузі зумовлений яскраво виражений регіональний аспект аграрного сектору економіки України. Тому важливе значення має регіональний аналіз залучення іноземних інвестицій у галузь, який, згідно з результатами аналізу, дуже нерівномірний. Переважна частина іноземного капіталу (75,2%), вкладеного в сільське господарство, залучена на території семи регіонів країни: Київської, Львівської, Івано-Франківської, Дніпропетровської, Рівненської, Харківської та Херсонської областей. Найнижчий цей показник у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь спостерігається в Луганській, Миколаївській, Чернівецькій та Одеській областях.

Аналіз залучення іноземних інвестицій по регіонах з урахуванням їх аграрного потенціалу і рівня розвитку дає підстави для висновку, що такий міжрегіональний розподіл має далеко не аграрне спрямування, оскільки найменші обсяги інвестицій характерні для суто аграрних областей. Аграрно-інвестиційний феномен м. Києва пояснюється тим, що в столиці зареєстровано багато інвестиційних компаній, які успішно інвестують в аграрний сектор різних регіонів [4].

**Обсяг прямих іноземних інвестицій у сільське господарство за станом на
1 січня по роках, тис. дол. США***

Зона, область	2004	2007	2008	2009	2010	2011
Степ	84442,2	94313,6	116597,9	143747,8	165177,3	184329,8
АРК	6616,7	9367,3	8645,3	9778,5	10931,3	10960,3
Дніпропетровська	49866,7	29639,8	44695,2	54948,6	62602,0	57484,7
Донецька	11248,9	19729,1	20150,3	19483,2	13480,1	19321,3
Запорізька	917,8	1563,5	1478,5	11528,9	15595,5	28723,9
Кіровоградська	889,3	4610,0	5118,4	5824,6	17020,6	17170,4
Луганська	1690,0	2532,4	2660,5	732,9	2771,0	2505,0
Миколаївська	1349,3	4094,2	4512,1	6600,7	5517,0	5081,6
Одеська	5099,8	5865,5	6251,8	5777,9	7410,0	8314,2
Херсонська	6763,7	16912,0	23085,8	29072,5	29849,8	34768,4
Лісостеп	105513,8	270580,1	321013,7	438548,7	367137,9	381924,8
Вінницька	6748,4	11655,7	15985,7	18501,0	17718,2	17704,1
Київська	69032,7	188938,2	219660,7	300233,9	231412,6	253270,5
Полтавська	9289,7	8283,7	6874,3	14548,2	17937,5	10908,0
Сумська	353,4	3147,3	9120,8	19301,9	17859,7	20188,9
Тернопільська	584,1	3772,8	5471,3	6631,9	7067,2	7238,8
Харківська	9757,2	31185,3	34983,7	38919,7	41938,1	36348,3
Хмельницька	2246,7	3883,4	7657,1	10980,0	11893,4	12349,2
Черкаська	7428,5	19461,2	20182,7	28367,9	19042,2	21447,1
Чернівецька	73,0	252,7	1077,4	1064,2	2269,0	2469,0
Полісся	9705,2	34890,4	115244,0	216674,8	254438,0	264840,7
Волинська	227,4	2412,4	3006,5	3875,3	2087,3	2087,7
Житомирська	1363,1	4919,0	9435,4	7613,0	8056,2	9448,3
Закарпатська	558,7	1511,8	1669,7	1631,1	1665,9	1844,0
Івано-Франківська	2508,0	17815,4	46229,6	61307,6	66271,9	80874,3
Львівська	3016,7	1652,6	31749,3	85813,2	121334,8	116518,7
Рівненська	251,4	2398,1	12239,0	46219,9	46212,8	46004,2
Чернігівська	1780,0	4181,3	10914,5	10214,7	8809,1	8063,5
Всього в сільське господарство	199661,1	399784,1	552855,6	798971,3	786753,2	831095,3
Всього по Україні	6794410	21607282	29542652	35723366	40052974	44707967
Питома вага інвестицій у сільське господарство в загальному обсязі інвестицій, %	2,9	1,9	1,9	2,2	2,0	1,9

* За даними Державного комітету статистики України

Низька інвестиційна активність окремих регіонів є причиною зменшення ефективності використання економічних ресурсів, значного прискорення процесу морального та фізичного старіння матеріально-технічної бази аграрного виробництва. Це, у свою чергу, скорочує інвестиційний потенціал і

послаблює мотивацію інвестиційної поведінки суб'єктів господарювання, прискорює спад виробництва (рис.).

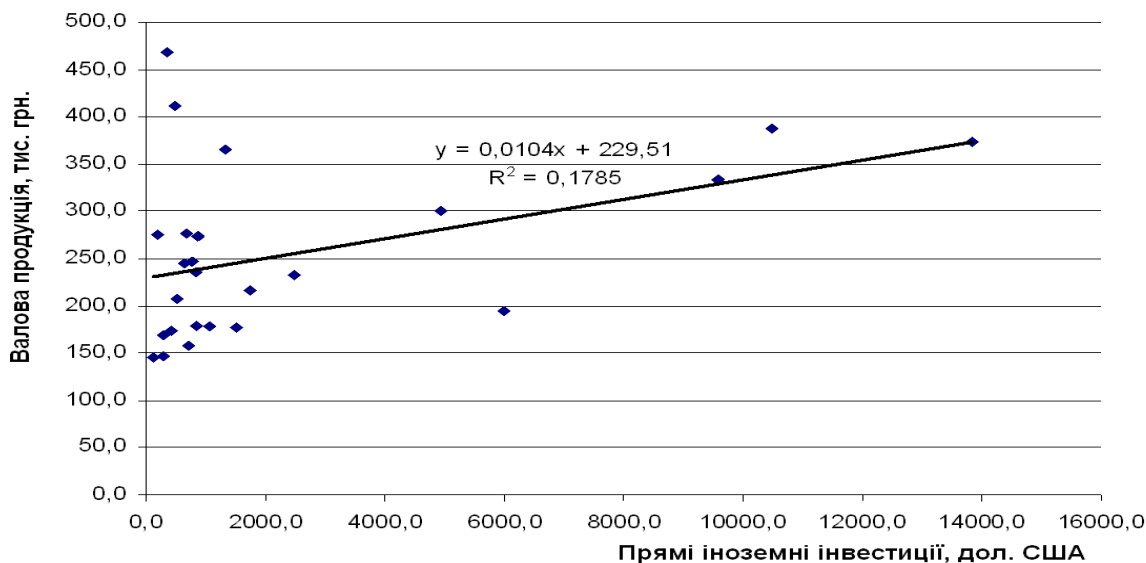

Рис. Кореляційне поле та графік кореляційної залежності виробництва валової продукції сільського господарства від прямих іноземних інвестицій у сільське господарство, на 100 га с.-г. угідь

Інвестиції визначають темпи розвитку агропромислового виробництва, вони є гарантією сталого використання земель сільськогосподарського призначення. За допомогою кореляційного аналізу з'ясували зв'язки між статистичними характеристиками показників: частка варіації показника виробництва валової продукції сільського господарства, яка обумовлена варіаціями показника прямих іноземних інвестицій, оцінювалася за допомогою коефіцієнта детермінації $R^2=0,1785$ (див. рис.).

Ураховуючи високу природну, ресурсну, інфраструктурну привабливість аграрного сектору, оптимальний показник сільськогосподарського спрямування іноземних інвестицій в Україні правомірно може дорівнювати питомій вазі галузі у структурі ВВП. Максимально можливий рівень їх залучення в аграрний сектор – 50–70 дол. США на одного сільського жителя в рік [4].

Отже, обсяги і структура іноземного інвестування аграрної економіки сьогодні вочевидь не відповідають її потребам. На думку І. Шкура, "аграрний сектор є одним з найбільш привабливих для іноземних інвесторів, насамперед можливостями росту, не обмеженими будь-яким втручаннями з боку держави" [5, с. 18].

Така ситуація зумовлена обмеженим доступом іноземних компаній до власності на землю, дією тимчасового мораторію на продаж землі, неможливістю включення її до статутних фондів господарських товариств, короткостроковими термінами оренди та обмеженістю застави землі. Одним з основних напрямів підвищення інвестиційної привабливості земельних відносин України є включення землі в економічний оборот.

Неврахування вартості землі у виробничому капіталі вітчизняного сільського господарства призводить до щорічного недоодержання ним від 8 до 10 млрд. грн. прибутку [6, с. 73]. Землі аграрного сектору України оцінюються у грошовому еквіваленті на суму понад 100 млрд. дол. США. Саме ринкова вартість землі є основним засобом залучення іноземних інвестицій, насамперед як заставного капіталу. За розрахунками В. М. Будзяка [7], мінімальний попит на землі сільськогосподарського призначення при запровадженні ринку цих земель у цілому по Україні становитиме 1296,3, максимальний – 2263,7 тис. га. При цьому інвестори значну увагу приділяють власності на землю, оскільки вона розширює механізм іпотеки. Іпотека набуває все більшого значення у підвищенні інвестиційної привабливості підприємств АПК і може стати додатковим чинником активізації інвестиційної діяльності аграрних підприємств.

У цілому слід зазначити, що для широкомасштабного залучення іноземних інвестицій найважливіше значення мають макроекономічні важелі впливу держави на реалізацію інвестиційної привабливості економіки країни, що зобов'язані компенсувати недоліки загальноекономічної кон'юнктури і підсилити інвестиційну привабливість аграрної галузі.

Сьогодні кредитування дуже обмежене стримуваннями іпотеки у той час, коли щорічна потреба в іпотечних кредитах і реальна можливість їх виділення банками становить 5–6 млрд. грн. У світовій практиці іпотечне довгострокове інвестиційне кредитування сільського господарства сягає 70% фермерських кредитів. Якщо взяти таку частку в Україні, то аграрний сектор міг би отримати додатково 10,6 млрд. грн. [4]. Проблемою залишається дуже короткий строк оренди землі та майна – 3–5 років, що в середньому в 4 рази менше, ніж у країнах Західної Європи [8].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, система кредитування галузі сільського господарства під іпотеку землі дасть змогу залучити додаткові інвестиції в аграрний сектор, привести його фінансове забезпечення у відповідність до технологічних потреб.

Створення Державного земельного іпотечно-інвестиційного банку повинно передбачити введення пільгового кредитування (до 10% річних).

Крім іпотеки землі як основної застави для отримання кредиту, система кредитування має пов'язуватися зі створенням Державного земельного фонду як інституту контролю за обігом земель і управління землями державної власності.

Незважаючи на позитивні тенденції в інвестиційному процесі сільського господарства, нині створення фондового ринку недостатньо охоплює аграрну сферу, фінансово-кредитні установи не зацікавлені у здійсненні інвестиційних операцій у галузі, відсутній механізм забезпечення підтримки інвестицій в обіговий капітал [1].

На нашу думку, інвестиції є найважливішим засобом забезпечення прогресивних структурних зрушень в охороні довкілля, поліпшення якісних показників діяльності на макро- і мікрорівнях. У сучасних умовах державні

інвестиції слід спрямовувати передусім на охорону земель, підвищення їх родючості екологічно безпечними заходами.

Значне зменшення обсягів природоохоронної діяльності та її інвестування може становити загрозу ресурсно-екологічній безпеці подальшого розвитку аграрного сектору. Природоохоронні інвестиційні проекти повинні бути економічно, фінансово та екологічно ефективними і здійснюватися з урахуванням впливу багатьох факторів.

Поступова та виважена економічна політика держави щодо зазначених заходів сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості українського аграрного сектору, збільшенню залучення в галузь інвестицій, зокрема іноземних, в обсягах, достатніх для забезпечення сталого використання земель сільськогосподарського призначення.

Запровадження ефективної системи мобілізації інвестиційних ресурсів з усіх можливих джерел та спрямування їх на реалізацію пріоритетних цілей аграрного сектору економіки відповідно до регіональних та галузевих особливостей залучення інвестицій створить умови для суттєвого нарощування інвестиційного потенціалу як національної економіки в цілому, так і аграрної галузі зокрема, з метою досягнення сталого економічного розвитку країни, підвищення життєвого рівня населення, покращення екологічної ситуації в державі. Отже, необхідно розробити регіональні екологічно спрямовані інвестиційні проекти з метою забезпечення сталого використання земель сільськогосподарського призначення. Водночас заходи регулювання відносин власності на землю повинні мати інвестиційно стимулюючу спрямованість.

Література

1. Хвесик М. А. *Економіко-правове регулювання природокористування* / Хвесик М. А., Горбач Л. М., Кулаковський Ю. П. – К.: Кондор, 2004. – 524 с.
2. Губський Б. *Проблеми міжнародного інвестування в Україні* / Б. Губський // *Економіка України*. – 1998. – № 1. – С. 51–57.
3. Гуткевич С. А. *Управление инвестиционным процессом в аграрной сфере* / С. А. Гуткевич. – К.: ИАЭ УААН, 2000. – 267 с.
4. Гайдуцький А. П. *Суперечності інвестиційних процесів в аграрному секторі України* / А. П. Гайдуцький // *Статистика України*. – 2004. – № 3. – С. 61–66.
5. Шура І. С. *Тенденції в умовах іноземного інвестування в економіку України* / І. С. Шура // *Академічний огляд: економіка та підприємництво*. – 2002. – № 1. – С. 17–21.
6. Федоров М. М. *Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні* / М. М. Федоров // *Економіка АПК*. – 2007. – № 5. – С. 72–81.
7. Будзяк В. М. *Формування ринку земель сільськогосподарського призначення* / В. М. Будзяк // *Економіка АПК*. – 2008. – № 8. – С. 118–122.
8. Безуглий М. Д. *Деякі екологічні та економічні аспекти розвитку українського агропромислового комплексу* / М. Д. Безуглий // *Агроекологічний журнал*. – 2008. – Спец. вип. – С. 9–11.
9. Гайдуцький А. П. *Інвестиційна привабливість ринку землі в Україні* / А. П. Гайдуцький // *Економіка АПК*. – 2005. – № 8. – С. 125–131.
10. *Сільське господарство України 2009: стат. зб.* – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – 375 с.